

Reflecții despre culpă (II)

LAURENȚIU URSU

Despre culpa colectivă

Ne putem întreba, bineînțeles, care este limita procentuală la care germanii devin în mod colectiv responsabili. Este un anume procent la care germanii devin culpabili ca popor? Cine este acela care poate face diferența? Nu este cumva poporul o entitate metafizică, fără referință, așadar? În cele ce urmează, voi analiza câteva texte care abordează problema culpei colective.

Primul este biblic. Când Dumnezeu alege să distrugă Sodoma și Gomora, se hotărăște să-l consulte pe Avraam. Nu este vorba de manifestarea unui *deus otiosus*, a unui Dumnezeu slab sau nehotărât, ci de exercitarea unei pedagogii divine. În acest episod, binele nu este o cale de mijloc, obținută prin negociere, ca în morală aristotelică, ci o chestiune de supunere față de reguli și de pedeapsă, care se anunță cumplită în cazul transgresiunii¹.

La aflarea intențiilor divinității, Avraam este cuprins de oroare, cerînd milă în numele „dreptilor” care ar putea exista în acea cetate. Ce urmează este o negociere, în care numărul celor ceruți de Avraam pentru a salva comunitatea scade de la cincizeci la zece, moment în care acesta renunță (Facerea, 18, 23-33). Spaima în fața aparentei intransigențe divine este înlocuită cu dezamăgirea și cedarea, în clipa în care nici măcar o cincime din numărul celor considerați inițial capabili a justifica iertarea divină nu sînt de găsit.

Fragmentul invocat are în vedere un proces de deculpabilizare, nu unul de culpabilizare. Iar încercare de deculpabilizare este mai legitimă din punct de vedere moral. Însă tentativa lui Avraam eșuează. Episodul este tragic, deoarece, pe măsură ce Dumnezeu coboară standardul, nu se găsește nimeni care să poată absolvi vina colectivă. Singurul care ar fi putut salva cetatea este un străin, Lot. Prezența lui subliniază caracterul colectiv, împărțit al vinei.

Un al doilea exemplu legat de problema culpei este oferit de Görgy Konrad. În lucrarea *Călătoria*², acesta povestește experiența copilăriei sale în timpul celui de al doilea Război Mondial, cînd scapă, cu mult noroc, de deportarea la Auschwitz. Konrad afirmă că orice societate este formată din foarte puțini oameni buni și din foarte puțini oameni răi. Majoritatea o formează *indiferenții*. Iar indiferența devine adeseori condamnabilă. Autorul urmărește trecerea dinspre o indiferență binevoitoare către una criminală, care a dus la moartea mării majorității a evreilor maghiari.

Sartre, la rîndul său, în *Ființa și neantul*, vorbește despre o responsabilitate totală, care ne angajează în orice situație. Un război purtat de țara mea mă face coresponsabil, chiar dacă eu personal, în morală mea privată, n-am acceptat această decizie; însă întotdeauna am avut alternativa activismului civic, a emigrării sau a sinuciderii. Din moment ce n-am optat pentru nici una din aceste soluții, înseamnă că am acceptat situația și sînt deci (co)responsabil pentru tot ceea ce se întîmplă³.

Într-un cadru mai general al discuției, îl voi invoca pe Charles Taylor, care ajunge să-l acuze chiar pe Luther pentru evoluția ulterioară a Germaniei naziste. Pentru a sfîrși războiul (*der Bauernkrieg*) ce cuprinsese teritoriile Sfîntului Imperiu Roman de Națiune Germană, Luther enunță următorul principiu:

„supunere exterioară și libertate interioară”. În acest fel, consideră Taylor, are loc o sciziune între morală privată și morală publică a individului german de religie protestantă. Argumentul este valid, dincolo de contrafactualitatea lui, dacă ne gîndim la o anumită influență a spiritului protestant, mai ales a celui de factură prusacă în comportamentul multor germani din timpul celui de Al Treilea Reich. Opoziția față de nazism a germanilor de religie catolică sau a iehoviștilor a fost mult mai consistentă decît cea a luteranilor.

Este cunoscut faptul că Friedrich al II-lea, cel care a pus bazele Prusiei ca putere europeană, avea ca simbol al politicii sale de centralizare sintagma „Ordnung, Pflicht und Disziplin” (Ordine, Datorie și Disciplină). Iar procesul de centralizare era corelat cu un lutheranism agresiv, cu o politică de convertire și germanizare a populației slave (catolice) din Prusia.

Pe măsură ce Prusia protestantă asimilează tot mai multe teritorii germane catolice de la Casa de Austria, apare nevoia unei „reeducări” a populației în spiritul supunerii necondiționate față de stat. Între 1871 și 1878 Otto von Bismarck promovează așa-numitul Kulturkampf (război cultural) în teritoriile „reunificate”. Este vorba, din nou, de o puternică ofensivă a luteranismului și a cultului statului, în scopul fidelizării noilor teritorii față de idealurile germanității, bineînțeles, protestante. Așadar, se pare că religia lui Luther și politica mergeau mîna în mîna.

Un ultim autor pe care aș vrea să-l aduc în discuție este Karl Jaspers. În anii de după sfîrșitul celui de al doilea Război Mondial scrie o serie de texte care vizează, pe de o parte, problema răului, pe de altă parte, problema culpei.

Pentru el răul emerge din trei direcții: mai întîi, ca abandon în fața impulsurilor ființării factice ca atare⁴, ca abandon în fața laturii senzoriale, biologice a umanului; în al doilea rînd, ca pervertire și inautenticizare a ființării, atunci cînd „fac binele numai dacă nu-mi aduce nici o pagubă sau dacă nu mă costă prea mult”⁵; în ultimul rînd, ca voință de rău și de distrugere.

Al doilea registru al răului la Jaspers vizează o raportare etică la lume; pierdută, poate duce la inautenticizarea ființei umane. Așadar, renunț la exigenta existenței morale, dacă se întîmplă ca aceasta să intre în conflict a) cu nevoile ființării factice (în cazul banalului rău al simțurilor) sau b) cu un anumit program care face din rău un imperativ de acțiune (în cazul răului metafizic prezent, de obicei, în ideologii). Pentru Jaspers, spre deosebire de Konrad, acest registru secundar al răului este ceva mai complex: el nu este doar indiferență, ci și *indecizie* care duce la cedare. O existență autentică, implică o recucerire permanentă a sinelui, prin sustragerea din fața indeciziei. Pentru el (ca și pentru Sartre) omul este o ființă situată moral, responsabilă, iar alegerea este permanentă, reprezentînd un echilibru fragil între cele două tendințe: a biologicului, respectiv a ideologicului.

Una din modalitățile de eludare a culpei, comună în Germania de după război, vizează ceea ce s-ar putea subsuma ideii că „suferința justifică”. Germanii „se considerau mai degrabă victime care ar trebui răsplătite sau, cel puțin, consolete după cumplitele suferințe îndurate, nu învinovățiți”⁶. Conform lui Jaspers, conștiința culpei putea deveni pentru germani o cale către „ființarea autentică”. Suferința, deși oferă unor „existențe inautentice” justificări, reprezintă totodată o cale privilegiată către interogația de sine, al cărei rezultat nu poate fi decît schimbarea lăuntrică atît de necesară existenței autentice.

Jaspers invocă patru feluri de culpă. Prima este *culpa criminală*. Ea vizează acele acțiuni care pot fi dovedite în mod obiectiv. Instanța ei de judecată este tribunalul. A doua este *culpa politică*. Aceasta derivă din însăși structura guvernării într-un stat legitimat democratic

(nu avem voie să uităm că Hitler a ajuns la putere prin vot). Astfel, „fiecare om este coresponsabil pentru modul în care este guvernat”⁷. Într-o asemenea situație, care vizează politica unor state și conflictele dintre ele, instanța de judecată aparține întotdeauna învingătorului. Aici se încadrează și afirmația (cinică) a lui Stalin că învingătorul își impune modelul politic pînă acolo unde ajung armatele sale. Conform acestui principiu, comunismul poate fi interpretat – în cazul statelor estice care au luptat de partea nazistilor dar si-au păstrat totuși suveranitatea – ca „judecată învingătorului”⁸.

A treia este *culpa morală*, care se situează dincolo de modalitățile falsei conștiințe, de justificările de genul „ordinul e ordin” sau „suferința justifică”. Instanța, în acest caz, este conștiința proprie, precum și cea a semenului cu care ne aflăm într-o relație față-către-față. Ultima formă a culpei este *cea metafizică* și vizează un soi de solidaritate umană universală. Eșecul unui om reprezintă eșecul umanității în ansamblul ei.

Culpele criminale și cele morale vizează întotdeauna individualități. În primul caz instanța este exterioară, în al doilea interioară. Însă în ambele, ea reprezintă o ipostaziere a normei, a ceva ideal și, în principiu, neutru. Culpele politice și cele metafizice vizează întotdeauna comunități. În primul caz responsabilitatea se răsfrînge asupra unor entități politice, în celălalt asupra oricărei ființe umane, în virtutea umanității sale.

„Culpa politică înseamnă (...) răspunderea tuturor cetățenilor pentru consecințele acțiunilor de stat, dar nu implică culpa juridică și morală (s.n.) a fiecărui cetățean pentru crimele comise în numele statului”⁹, spune Jaspers⁸. Dar asta nu înseamnă că cetățenii nu rămîn, cel puțin metafizic, culpabili. Filosoful dorește, prin acest pasaj, să evite o identificare puternică la nivelul conștiinței europene între poporul german și crimele nazismului. N-ar fi inutil să reamintesc că acest gen de clișeu făcea parte din recuzita uzuală a aparatului de propagandă nazist (și comunist). Voi repeta modul în care sînt creați tapii ispășitori și dușmanii (de rasă sau de clasă): „Dacă un german ucide un om, a avut loc o crimă. Dacă un evreu ucide un om, evreii sînt criminali”. Conștient de forța distructivă a unei asemenea generalizări prejudicative, Jaspers a încercat să discolpe parțial germanii, făcînd un excurs foarte nuanțat asupra culpei. Pe de altă parte, demersul său poate fi interpretat și ca un mod de a atrage atenția învingătorilor împotriva căderii în același păcat în care a căzut învinsul. Astfel, învingătorii ar fi fost lipsiți de îndreptățirea morală a victoriei lor.

Însă, în pofida intențiilor evazive ale subtilităților sale distincții, Jaspers identifică și o *culpa morală comună*, în faptul că în spațiul german a lipsit „o reprezentare clară în ce privește însemnătatea puterii în cadrul conviețuirii umane”⁹. Această afirmație intră în conjuncție cu ceea ce spunea Charles Taylor atunci cînd îl învinovătea pe Luther pentru traseul ulterior al Germaniei naziste. Instițuind fidelitatea politică drept normă morală, Luther a lipsit moralitatea, ca act subiectiv, de o premisă fundamentală, aptă a oferi individului un reper în relația sa cu statul, atunci cînd acesta din urmă ar dori un control sporit asupra conștiințelor. „Neglijarea colaborării la structura raporturilor de putere, la lupta pentru putere pusă în slujba dreptului, reprezintă o culpă politică fundamentală și, concomitent, o culpă morală. Culpă politică devine o culpă morală acolo unde puterea distruge sensul puterii (s.n.) – înfăptuirea justiției, etosul și puritatea propriului popor”¹⁰. Viața politică reprezintă însumarea comportamentelor individuale a membrilor unei colectivități. Aceasta nu poate să contravină voinței majorității membrilor comunității, membri care, prin însăși structura actului politic, sînt responsabili și deci moralmente culpabili. Neglijența lor – justificată metafizic prin decizia lui Luther – este bineînțeles învinovată.

Problema cea mai importantă este cea a raportului dintre vinovăția colectivă și cea individuală. Jaspers a disociat culpa tocmai pentru a evidenția aspectele sale individuale și a salva poporul german de o anatema colectivă similară celei puse de nazisti asupra evreilor și slavilor. Cei vinovați de crime vor răspunde individual pentru ceea ce au făcut, pentru că noțiuni abstracte precum „poporul” nu apasă pe trăgaci; cei ce se vor simți culpabili moral, ar trebui să fie lăsați să-și trăiască în singurătate vinovățiile, remușcările și renașterile (eventuale), deoarece conștiința este un bun privat, nu unul public. Culpă politică, vrînd-nevrînd, este consecința înfrîngerii și aparține statului care și-a gestionat prost resursele diplomatice, militare și umane. Cetățenii, ca membri ai acestuia, trebuie să suporte solidar consecințele, indiferent dacă sînt vinovați sau nu. Culpă metafizică, în virtutea umanității noastre a tuturor, o împărțăm laolaltă cu rușii, englezii, americanii și patagonezii...

Însă nimic nu ne poate opri să ne întrebăm de ce putem vorbi de o culpă metafizică universală umană, nu însă și de o culpă morală germană. Vedem că atitudinea lui Jaspers este oarecum ambiguă. Din punctul meu de vedere doar ispășirea morală este individuală. Mi-ar fi greu să-mi închipui un cor național al regretelor simultane, însă pot să-mi închipui cu ușurință o culpă morală colectivă. Îmi pot închipui chiar și o datorie morală, care, sub forma memoriei, să treacă peste generații. Datoria memoriei ne obligă să veghem ca astfel de evenimente „inexplicabile” (cum sînt comunismul și nazismul) să nu se mai întîmple. Știm că memoria este vehiculul conștiinței și al culpei. Dar peste generații culpa se transformă în datorie morală, în obligație de a nu uita și de a nu lăsa ca răul să se mai întîmple.

¹ Totuși Dumnezeu acceptă „negocierea”, în numele iertării și la insistența lui Avraam, tocmai pentru a sublinia justetea deciziei inițiale.

² Görgy Konrad, *Călătoria*, Ed. Polirom, Iași, 2003.

³ Jean Paul Sartre, *Ființa și neantul*, Ed. Paralela 45, 2004.

⁴ Karl Jaspers, *Texte filosofice*, Ed. Politică, București, 1986, p. 30.

⁵ Ibidem, p. 31.

⁶ Ibidem, p. 35.

⁷ Ibidem, p. 36.

⁸ Ibidem, p. 38.

⁹ Ibidem, p. 39.

¹⁰ Ibidem, pp. 139-140.

